РАДОВАН САМАРЏИЋ

БЕОГРАД ПОД ТУРЦИМА

ПРЕДАВАЊЕ ОДРЖАНО
НА КОЛАРЧЕВОМ УНИВЕРЗИТЕТУ

БЕОГРАД
1954

РАДОВАН САМАРЏИЋ

БЕОГРАД ПОД ТУРЦИМА

Ако је прошлост југоисточне Европе била од искона бурна и променљива, онда анали онога града који је вековима био капија тих пространих области претставља несумњиво најдраматичнији део те прошлости. Бити господар Београда значило је имати отворен пут или у широки панонски базен или у дубину Балканског Полуострва, према томе да ли се надирало са југа или са севера. Борбе које су вођене због тих области биле су увек најогорченије под зидинама београдског града и оне су често биле пресудне за решење читавог сукоба. Зато су ретки градови који су променили толико господара и зато су у оном дебелом слоју читавог низа култура на коме је подигнут Београд затрпане кости многобројних народа. Меланхолично осећање пролазности свега, каже се у једној историји овога града, нигде није било тако живо као у Београду, чији су калемегдански плато Турци доцније назвали „брегом за размишљање".

У XV веку, кад је београдска тврђава успевала да одоли турским насртајима, сматран је овај град не само „кључем Угарске" но и „бедемом хришћанства". А када је, у августу 1521 г., Сулејман Величансвени сломио отпор београдске посаде, Европа је била свесна да су Турци разбили капију која их је спречавала да се разлију Подунављем и она је задрхтала од степње. О томе страху сведочи најбоље једна немачка песма која се певала у народу, а која је претсказивала да ће „страшни Турчин" ускоро загосподарити Угарском и доћи у Аустрију, одакле му је отворен пут на Запад. И заиста, двадесет година доцније, турска граница се примакла самом Бечу и у високом луку обу-

хвотила највећи део панонског базена. Међутим, иако више није био погранично утврђење, Турци су још дуго називали Београд „позорницом светих ратова“ и „јединственом бисер-тврђавом“, а хришћански путници, који су пролазили кроз њега, увек су се сећали оних борби и мена које су обележиле његову врло дугу и чувену историју. Приближавајући се шајкама којима су се спуштали низ Дунав, путници су са нестрпљењем очекивали да угледају тај, по речима једног Млечанина, славни град (città famosa), о коме су толико пута читали и слушали; сећајући се многобројних гравира Београда које су широм Европе израђивали незнани и знани уметници, они су наслућивали његов изглед и приближавали му се као нечем готово познатом. Међутим, иако су прилазили Београду у уверењу да ће у њему видети оно за што су већ знали, путници су се, после искрцавања у пристаништу, убрзо губили међу сликама и утисцима којих је било толико да су заробљавали пажњу сваког појединца. Иако се очигледно труди да своје белешке о Београду сведе на учено расправљање о његовом старом и новом имену, хуманиста Марко Антоније Пигафета не може а да не истакне мучан положај београдских хришћана и њихов неми отпор против туђина. Холанђанин Бузбек, такође зналац старина, свуда се у Београду осврће за остацима прошлости и радује се налазу једног старог римског новца са натписом »Taurunum«. Путујући, 1591 г., као члан аустриског посланства, на Порту, Чех Вацлав Вратислав сетио се у Београду, кога он назива Bělohrad, своје отаџбине Чешке, њених трпљења и страдања, као и опасности која и њој прети од истог освајача који се угнездио у овоме граду. Немац Дерншвам, високи чиновник Фугера, највеће банкарске куће тога доба, човек са широким интересом за економска питања, описује жив трговачки промет у граду и чуди се јевтиним ценама намирница, пре свега хлеба, рибе и вина. А протестант Герлах говори много и брижно о црквам и о ниској верској култури београдских Срба. Подједнако живе и подједнако видљиве, прошлост и садашњост биле су овде увек једна поред друге, неодвојиве.

О овоме најбоље сведочи начин на који је бележено име Београда у бележницама европских путника. У једном латинском спису о свом мисионарском путу у јужну Угарску, Бартол Кашић се чуди зашто се у свету Београд назива Alba Greca кад у њему никада нису владали Грци него Срби; зато га он назива Београдом, тј. Alba urbs. А Немац А. Венерн, иако Београд назива литерарним именом Griechisch Weissenburg, бележи и не-

гово српско име које је чуо на његовим улицама. Српско име Београда записано је у сваком путничком дневнику и поред склоности већине путника да, поводом овога града, бележе своје историске и литерарне реминесцензије.

Претворен од пограничног утврђења у једно од управних и привредних средишта европске Турске, Београд је, захваљујући свом изузетном географском положају, брзо постао врло значајан трговачки чвор у коме се састајало неколико главних копнених и речних путева овога дела света. „Београд је на тако згодном положају за трговину као ретко која варош на копну, јер се налази на ушћу Саве у Дунав, забележио је, 1669 г., енглески путописац Браун; недалеко од Београда утиче у Дунав и велика река Тиса; ни Драва није сувише далеко, исто тако ни Морава. А како Дунав тече према Црном Мору, Београд може лако трговати са врло далеким земљама...“ Овај путописац је заборавио да помене да је, поред тога, Београд био чвор у коме се повезивало и неколико главних копнених путева европске Турске, пре свега њена најважнија артерија, Цариградски друм. Шајкама низ Дунав и караванима из јадранских и јонских лука, стизале су у Београд велике количине мануфактурних продуката европских градова, а из Цариграда и преко Црног Мора доносили су трговци раскошне производе Истока: мирисе, фине тканине, зачине, оружје, драгоцене метале, итд. „На коњима и камилама, прича турски путник Евлија Челебија, сваке године дође око шест хиљада товара разноврсне арапске и персиске робе из Египта, Дамаска, Триполиса, Саида, Бејрута и Смирне. Ова роба се овде увози и одавде извози за све крајеве Мађарске, Пољске, Чешке, Шведске, за Босну, Млетке и друге земље. Из ових, опет, земаља довози се овде сваковрсне трговачка роба...“ Ипак, најважнија улога београдских трговаца била је у снабдевању мануфактурном робом турских поседа северно од Саве и Дунава, увек преплављених војском која је носила одећу од најбогатијих тканина и најкитњастијег кроја, накинђурену свакојаким украсима. Чим су, 1553 г., прешли аустро-турску границу, чланови једног царског посланства били су изненађени шаренилом и богатством одеће и опреме турских војника. „Угледао сам необичан и пријатан призор: обојени штитови и копља, ћорде украшене драгим камењем, разнобојно перје, турбани од платна засењујуће белине, изврсни коњи, најлепша опрема“, забележио је један од чланова посланства, хуманиста Бузбек. Поред тога, иако у мањем обиму, београдски трговци су се бавили и извозном трговином домаћих производа.

Њихови каравани, натоварени воском, кожама, вуном и житом, спуштали су се до јужних лука, а од половине XVII века ова роба се упућивала и у аустриске земље. После турских провала у Угарску и Аустрију, Београд се увек претварао у тржиште робљем где су се продавале хиљаде похватаних хришћана. Тако је овај град постао оно што је за њега, са много источњачког претеривања, рекао Евлија Челебија. Београд је, каже он, „румелиски Мисир" у коме „сваки сиромах постаје богаташ". „Сви су му становници рођени трговци, наставља он. Због тога што је ово живо и прометно место, на хиљаде људи из других места долазе и овде се насељавају". И заиста, поред Дубровчана, називаних Латинима, домаћих и босанских Срба, Турака, Грка, Јевреја, Јермена, Мађара и Цигана, који су сачињавали његово стално становништво, у Београд су стизали, са својом робом, и Арабљани и Персијанци, људи свих боја и језика муслиманског истока.

До последњих деценија XVII века главни део београдске трговине био је у рукама дубровачких трговаца. Опрезни и пословни, они се настањују у Београду у већем броју тек после турског освајања Будима. Њихова колонија, окупљена у једној улици, имала је просечно двадесет до тридесет трговаца који су, на основу турских привилегија, имали пуну слободу трговине и безбедност стечене имовине. Судску власт вршила је сама колонија, а у тежим случајевима поклисари Дубровачке Републике или сама влада која је имала искључиво право да суди својим поданицима и у сукобу са Турцима. Колонија је била под заштитом св. Лазара чији је лик, окружен натписом, био урцтан на њеном печату. Дубровачка влада није престајала да будно бди над радом и животом своје колоније; Дубровчани у Београду морали су трговати у складу са тренутном привредном политиком владе и у потпуности се управљати према прописима који су стизали из Дубровника. Сувереном влашћу управљао је Дубровник својом београдском колонијом све док се та колонија није угасила током XVIII века. Кад су, на пример, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XVII века настале у београдској колонији дубровачких трговаца размирице и сукоби, изазвани сталним опадањем њихове трговине, дубровачка влада иступила је одлучно и суверено и са неколико наређења увела у колонију пређашњи ред. „Наређујемо вам, писала је влада, да оставите ваше распре и страсти које вас распаљују, да живите у миру и братској љубави и поштујете све наше наредбе издате да би се одржала ваша колонија која, због таквих

ваших односа, непрестано пропада... Побрините се да нам убудуће не дате прилике да вас опомињемо и прекоревамо..." Писмо се завршавало следећим речима: „Таква је наша воља и тако хоћемо да учините..."

Дубровачки трговац (XVI век)

Настањени годинама у Београду, са дућанима богато снабдевеним италијанским, фландриским и енглеским тканинама, разним деловима одеће, луксузним производима западног порекла, дубровачки трговци у Београду одржавали су сталне трговачке везе са својим пословним пријатељима у Дубровнику. Извесни од њих имали су свога заступника у Дубровнику, који

је за њих набављао робу и упућивао им је караванима, а многи су пословали као чланови неког трговачког друштва, организованог тако да је један ортак остајао у Дубровнику, а други одлазио у Турску. Међутим, знатан број дубровачких трговаца који су радили са Београдом сами су ишли у Дубровник по робу, сами је преносили до Београда и ту је распродавали, тако да су велики део свога времена проводили на путу.

Дубровачка трговина у Београду претставља, несумњиво, најпоузданије сведочанство о снази београдског тржишта уопште. У Београд су, готово увек, одлазили они дубровачки трговци који су били најнижег друштвеног порекла и најсиромашнији. Међутим, после извесног броја година проведених у овоме граду, многи од њих враћали су се у Дубровник обогаћени, намерни да остатак живота мирно проживе, улажући стечене капитале у разна трговачка, новчана и поморска предузећа. Било је година, средином XVI века, када је пословало у Београду по десетак дубровачких трговаца који су располагали капиталима од по неколико хиљада дуката, што данас претставља милионске суме. Њихова трговачка друштва оснивана су са основним капиталима до десет хиљада дуката, а поједини трговци су из године у годину добијали у Дубровнику робу на кредит у вредности од неколико хиљада дуката. 1572 г. забележио је један путник да је у пожару, који је у Београду учинио велику пустош, само једном дубровачком трговцу погорело робе у вредности од 30.000 дуката. У време када се 150 или 200 дуката сматрало у Дубровнику одличном годишњом платом једног лекара или професора, то, несумњиво, претставља огромну суму. Поред тога, висина кредита који су добијали београдски трговци у Дубровнику сведочи не само о сталном напретку њихове трговине, но и о оним силама и законима који су том трговином управљали. Највиши у оним годинама које су непосредно долазиле после великих турских похода у средњу Европу, ови кредити показују да су трговци београдске чаршије најинтензивније пословали кад би се Београд претварао у велики војнички логор и кад се у њега враћала војска са пленом из туђих земаља. Док је у годинама које су претходиле турском освајању Будима целокупни кредити дубровачке колоније износио просечно око хиљаду дуката годишње, он се, у току рата, наједном попео на више од 26.000 дуката. Готово исти случај десио се и почетком педесетих година XVI века, у време Соколовићевог похода на Темишвар, док је последњи рат Сулејмана Величанственог, који се 1566 године завршио под

Сигетом, донео је дубровчанима у Београду огромне зараде: тих година њихови кредити у Дубровнику стално су прелазили 50.000 дуката.

Међутим, током XVII века долази до опадања дубровачке трговине у северним крајевима Турске, па и у Београду; то опадање нису могли зауставити ни стални напори Дубровника да удеси такву привредну политику која ће очувати његове трговачке позиције у овом делу Турске. Можда главни узрок овом копнењу дубровачке трговине у северним крајевима европске Турске треба тражити у све јачем продирању аустриских трговаца на турска тржишта и све приснијем везивању овог дела Турске за привредна средишта средње Европе. 1658 г. издала је дубровачка влада наређење којим је најстроже забранила свим својим трговцима у Србији да одржавају пословне односе са аустриским трговцима. Десетак година доцније, енглески путник Браун већ је затекао у Београду сталну агенцију бечке „Источне компаније“. Поред робе довезене из Италије и Босне, у београдском безестану продаје се роба немачког порекла, забележио је 1683 г., у своме путничком дневнику, J. Бенаља. Да би зауставила пропадање својих трговаца у Турској, дубровачка влада је ставила под своју заштиту „Трговачку левантинску компанију“ Дубровчана у Турској и, 1673 г., дала јој статут. По томе статуту, ово Друштво, чије је седиште било у Београду, имало је пуни монопол дубровачке трговине не само у овој вароши но и у свима турским градовима северно од Саве и Дунава. Сваком дубровачком поданику било је најстроже забрањено да послује са страним трговцима; али, у накнаду за то, Друштво је свакоме гарантовало безбедност капитела уложеног у заједничке послове. И заиста, дубровачки трговци у Београду улагали су све напоре да, послујући заједнички, спасу своју трговину од пропадања. О томе речито сведочи њихово писмо, упућено влади у новембру 1681 г., које је потписало тринаест трговаца а које гласи:

„Будући се скупили у скуп за после опћине и за учинити што ће бити за боље и корисније свијех нас Дубровчана који абитамо у овој плаци, видијећи да су коже скочиле на велику цијену овди у мијесту и на двору... остасмо сви di comun acordo да се све коже узимају у кумпању и овди у Биограду и на двору, једа би се збиле. И сазвасмо и калфе... и заклесмо се на С. Јеванђеље да не има нико за свој конат ъластити куповати кожа ни дати динара фуристијеру...“ Трговци, даље, саопштавају да су решили да сваку повреду ове одлуке казне са по 500 ду-

ката. Решили су, поред тога, „да сваки има хранити фратре по реду и кад кајмекам наметне цекине на их имамо расподијелити једнако... свакому...“ Пошто су изгласани, ови закључци дубровачке колоније били су убележени у њену књигу.

Па ипак, и поред пропадања њихове трговине, Дубровчани су, и последњих деценија XVII века, водили главну реч између 600 католика настањених у Београду. Њихова црква, која је изгорела 1672 г., била је добро снабдевена свим потребним утварима и у њој су служила два фрањевца које је издржавала колонија. Стварну катастрофу значило је аустриско освајање Београда 1688 г. Тада је дубровачка колонија готово запустела.

Поред босанских трговаца који су стасали у трговини са Млецима преко сплитске и дубровачке луке и почетком XVII века почели да продиру у најзнатнија тржишта европске Турске, треба, на тадашњој београдској чаршији, уочити и Грке који су, захваљујући својим богатствима, постали утицајан чинилац не само у црквеном но и у политичком животу земље. Повезани заједничким језиком, писмом и вером који су их издвајали од осталог београдског становништва, Јермени су, средином XVII века, имали у Београду своју јаку и добро организовану колонију. Настањени у једној или две улице источног дела вароши, Јермени су ту имали своју цркву, своју општину и своје занатлије који су их подмиривали свим свакодневним потребама. Својим богатством и трговачким угледом, они су упадали у очи свим европским путницима. „Ови Јермени растурени су по свим трговачким местима, каже Енглез Браун. Изгледа ми да су у трговини поштенији и јевтинији него Јевреји или Грци“. Потражња источњачких производа на Западу учинила их је спопом између турског истока и градова средње Европе у којима су персиску, сириску и индиску робу замењивали за мануфактурне продукте Запада. Француз Кикле, који је прошао кроз Београд 1658 године, истиче нарочито њихову трговину са Бечком и Немачком, „обично Дунавом“. Међутим, они су се често спуштали у Дубровник и у Сплит и прелазили у Анкону и Млетке, где су њихови сународници имали своје колоније и водили живу трговину. Присно повезани на широком подручју од средње Европе до Персије, Јермени су се истицали и у новчаним пословањима, служећи понекад као зајмодавци и самим дубровачким поклисарима. Упућени, током зиме 1665 г., великом везиру Ахмеду Ћуприлићу који је, после склапања Вашварског мира, зимовао у Београду, дубровачки поклисари Јакета Палмотић и Мартолица Цријевић, задржали

су се у овом месту све до јуна исте године. Непредвиђени трошкови присилили су их да се задуже, па је 5 јуна Мартолица Црнјевић потписао меницу на 130 талира које је примио од Леренца Дандоли, Јерменина, с тим да се новац исплати једном Јерменину у Дубровнику, што је, 4 јула, и учињено.

Јевреји, добро примљени у Турској, почели су да се насељавају у Београду одмах после његовог пада под Турке. Ускоро, београдски Јевреји су постали карика у ланцу њихових општина које су, чврсто повезане, са највећим делом новчаног капитала у својим рукама, стезало огромно подручје између Будима, Браиле, Цариграда, Смирне, Солуна, Дубровника и Млетака, кредитирајући, са високим интересима, не само трговце, но и дипломатске претставнике европских сила, турске паше, угарске грофове и католичке мисионаре. Они су свемоћни на Порти, јер својим новцем могу да утичу на све њене одлуке, тужио се влади један дубровачки поклисар коме су једренски Јевреји претили затвором због дугова. Довољно је, ради примера, поменути само браћу Албохер, богате београдске Јевреје с почетком XVIII века. Један од њих, Абрахам, био је политичко-финансиски агент француског посланика у Цариграду и, за време устанка Фрање II Ракоција, финансирао устанике сумама до 100.000 ливара, које је доцније наплаћивао од посланика у Цариграду. Као трговци, београдски Јевреји су се нарочито истицали у трговини житом; она је, северно од Саве и Дунава, била готово сва у њиховим рукама. Треба поменути и њихове пословне везе са Солуном и Дубровником, где су пословале врло богате колоније њихових сународника, као и њихов трговачки утовор са градом Анконом, склопљен средином XVII века.

Домаћи Срби, без почетних капитала и са оскудним везама, подизали су се, као трговци, спорије и мучније но остали становници турског Београда. Почетком XVIII века они су се делили на две врсте трговаца. Многобројнији, звани бакали, трговали су на мало по својим дућанима; богатији и предузимљивији нису имали своје дућане „него су се бавили извозом и увозом стоке, хране, или каквог другог еспапа“. 1711 г. они су били организовани у свој посебни руфет који је имао 18 приложника. Аустриска окупација затекла је српске трговце са великим делом извозне и увозне трговине Београда у рукама. 1727 г., предложио је принц Александар дворским већима да се Србима, као врло способним трговцима, дозволи улазак у „Источну компанију“.

Иако је занатска производња у старом Београду била сведена на доста примитивно подмиривање једног дела потреба домаћег становништва и војске, ипак су ти занати били необично разноврсни. Организовани у еснафе или руфете и окупљени у посебним улицама, занатлије су били подељени и по својој етничкој, односно верској припадности. Међу Србима је, према једном списку из 1711 г., било ћурчија, дунђера, ковача, касапа, абаџија, папуџија, терзија, ашчија и казанџија. Поред њих, тачаџије су правили капе од коже, мумџије сапун и лојане свеће; екмеџије су били пекари, а туфекџије пушкари. Калафаџије су поправљали лађе, док су чемберџије правили женске мараме и велове. Као и по свим турским градовима, Цигани су израђивали разне предмете од гвожђа и бакра. „На Сави Цигани граде столице од гвожђа, узенгије, роштиље, лонце, букагије итд." каже Евлија Челебија. Јевреји су били кројачи, травари и видари.

У средишту плодних области великог пространства, истовремено знатно војно средиште у коме се вршила концентрација трупа и материјала у тренуцима ратних похода на север, Београд је располагао великим житним магацинима. „На једном брежуљку до самог Дунава, саопштава Евлија Челебија, начињени су државни магацини дуги 300 корака, у којима се држи масло, пиринач, пшеница, јечам итд." У овим магацинима држане су увек и знатне количине војничког двопека који је израђиван у београдским пекарама. Поред тога, Евлија Челебија тврди да у Београду има 600 млинова, што на Дунаву, што на суву; млинове на суву покретали су коњи. Сме се претпоставити да је у набавци, чувању и прерађивању државног жита учествовао знатан број београдских становника, у првом реду трговаца и занатлија.

Сем тог, откако су, после дужег мировања, средином XVII века поново отпочели турски походи против Аустрије, у Београду су подигнути велики магацини за оружје и муницију. Евлија Челебија је, на завршетку шанца београдске тврђаве, затекао „једну зграду, налик на стају за камиле, где се држе топови, а сваки од њих вреди мисирског блага". Поред тога, он је видео једну артиљериску радионицу поред Саве, а у једној фабрици барута, подигнутој изнад града, чије су машине покретали коњи, 160 војника производило је хиљадама кантара барута годишње. У низу заната који су подмиривали војне потребе учествовали су највећим делом, сами јаничари.

За београдску привреду, као и за друштвене односе који су владали у овоме граду за време Турака, карактеристична је подела становништва на шест група коју је извршио Евлија Челебија. „У прву групу долазе војници, саопштава он, у другу трговци на суву и мору, у трећу надничари и покућари, у четврту виноградари и баштовани, у пету путници, а у шесту занатлије".

Претворивши се од пограничког утврђења у трговачки град источњачког типа, Београд је, под Турцима, нагло променио своју физиономију. Сагорео у пожару који је букнуо приликом турског освајања, он је никао из згаришта по архитектонским принципима својственим читавом Леванту: тврђаву су уоквирила предграђа кривудавих и тесних трговачких и занатлиских улица, а њих су опточиле простране махале са слепим потлеушицама и витким чардацима, утонулим у зеленило вртова. Камене хришћанске цркве президане су у каравансараје и џамије; те грађевине су, поред сараја султановог наместника, безистена и амама, биле једини архитектонски украс ове сликовите турске вароши.

Једино се београдска тврђава није много изменила. Подигнута на калемегданском платоу, она је, према једном опису из 1663 г., била „обухваћена високим зидом, кулама покривеним оловом, полукружним бастионима и сувим рововима". Из истога је времена и опис чувеног турског путника Евлије Челебије, обележен претеривањима својственим овом ретком зналцу турских земаља чији описи понекад потсећају на неку визију из бајке, дочарану жарком источњачком маштом. „Ова лепа урнек-тврђава, каже он, . . . тако је висока да би и најјачи војник . . . једва успео да са спољашње стране добаци у њу своју стрелу". Међу њеним кулама истиче се нарочито, на источној страни, сахат-кула која оглашује сате тако јако да се тај звук чује чак преко Саве, на даљини од једног конака. У оквиру зидина стиснуто је 200 кућа, надвишених величанственом џамијом Сулејмана II, „покривеном плавим оловом. . ., са једним тако витким минаретом, као да је чинима саграђено". Њен градитељ, чувени турски неимар XVI века Синан, рекао је, поводом овог свог дела: „Уметност нема граница, па нека и други, ако могу, саграде тако витко минаре". Горњи град се, над самим гребеном, завршавао снажним утврђењем од тесанца званим Нарин, одвојеним од остале тврђаве дубоким јарком преко кога је прелазио покретни мост чијим би се дизањем затварала капија. „Обичај је да се сваког јутра, при спуштању

овога моста, држи молитва за султана Сулејмана и закоље по један ован који се војницима подели", бележи турски путник. У шанцу овог утврђења, Мехмед-паша Соколовић је начинио чесму, на којој стоји овај натпис: „Ходи, беже, ако си жедан добре воде". Из безданог бунара, који је допирао до подножја брда, вадила се, у тренуцима опсаде, савска вода. Утврђење је бранило пет јаких, округлих кула, оловом покривених. У Шахин-кули држало се оружје, топови и муниција, а четвртаста Небојша, коју Челебија назива мрачном и крвавом кулом, била је снабдевена справама за мучење и преуређена за тамницу. На њој је висило звоно за узбуну.

Међутим, у описима западних путника, горњи град је давао утисак немара и запуштености. Више од пола века после турског освајања Београда, један немачки путник је уочио да неке од градских зидина још стоје порушене, у онаквом стању у каквом их је предала хришћанска посада. „Турци су сигурни да се немају више кога плашити", тумачи он. А. Вранчић, који је прошао кроз Београд 1553 г., налази да београдска тврђава „није ни велика ни знаменита грађевина". Истих година забележио је Немац Дерншвам да Турци у град никог нису пуштали свесни да је он много слабији но што се причало. „Једино га вода чини чврстим", каже он. Слично је, 1616 г., забележио и А. Венерн који истиче да је Београд тврђава коју, као Будим и Острогон, више природа чини таквом но снажни бедеми и утврђења. Оружје које се чува у граду застарело је и не да се упоредити са европским; топови су готово сви на гомили, искварени, скоро ни један на точковима, — записао је, двадесет година доцније, члан царског посланства Герлах. Првих деценија XVII века артиљерија београдске тврђаве била је, донекле, обновљена, и то многим и одличним топовима, делимично немачког порекла: поново су отпочели сукоби Турске са њеним северним суседима. Много топова разне величине затекао је у Београду, уочи бечког рата (1683 г.), и један непознати Рус, турски заробљеник, чије су забелешке сачуване, а има података да су, поред Саве, постојале и топовске шупе, у којима су се чували они топови који нису били потребни утврђењима.

„У тврђави станују само војници, пошто је забрањено да ко други ту живи", забележио је Евлија Челебија.

Испод горњег града, на равном, подводном земљишту од подножја калемегданског брега до обала Саве и Дунава, простирао се, у облику кружног исечка, доњи град, опточен са свих

страна високим бедемима и кулама. У оквиру ових зидина било је стиснуто, по несигурном сведочењу Е. Челебије, 400 црепом покривених кућа, каравансарај султана Сулејмана II, нарочити базар за продају хришћанског робља, барутана, ковница новца и пет џамија, од којих су се три приписивале реченом султану. Доњи град је изгледа, био искључиво настањен муслиманским живљем. Војничке бараке и низ бедних кровињара измешаних са високим каменим здањима источњачког изгледа давали су невеселу слику левантике зачмалости и немара.

Код утока Саве у Дунав, између зидина доњег града и једне голе ледине, било је дугуљасто градско пристаниште које је могло да прими до 60 шајки, а у које су се повлачиле лађе за време зимског замрзавања река. Плашећи се куге, на ледини су разапињали чадоре страни путници који су стизали Дунавом и од Београда настављали пут Цариградским друмом. У дну пристаништа налазила се градска царинарница, а испред бедема рибљи трг. Улаз у пристаниште бранила је она кула коју ми данас називамо Небојшом, подигнута, несумњиво, у доба ватреног оружја. У бележницама страних путника, ова кула обележавана је разним атрибутима: једни је називају тврдом, други белом, трећи неосвојивом кулом.

И с једне и с друге стране доњег града, и поред Дунава и поред Саве, пружала су се пространа и живописна предграђа, уствари трговачки део вароши и махале изгубљене у воћњацима. Предграђе које је отпочињало на Дунаву пело се уз бок калемегданског гребена и излазило пред трг Ат-пазар, који се простирао испред горњег града, прелазећи, затим, у савске махале које су се пеле уз други бок брега. Овај део вароши који је излазио на Дунав претстављао је центар београдске трговине и занатства. То је била неразмрсива мрежа уских, калдрмских улица, са великим базарима и кавансерајима, од камена сграђеним, са неколико хиљада дућана крцатих колико домаћом робом. толико и раскошним тканинама, увезеним из разних земаља од Енглеске до Индије, скупоценим оружјем, источњачком одећом и ситном робом западног порекла. „Улице где је трговина најживља, прича енглески путник Браун, покривене су дрвеним кровом, као и у другим трговачким местима, ради заштите од сунца или кише. Састоје се обично од дућана који су мали. На ниској тезги, као кројач у Енглеској седи дућанџија и продаје робу купцу који остаје напољу, једино кад улазећи унутра". Сплетови ових улица имале су свој чвор и средиште у малим трговима, опточеним дућанима,

званим чаршије. Једна од тих, тврди Е. Челебија, имала је 3.700 дућана. У Узун-чаршији, дугој 3.000 корака, могла се купити роба, довезена са свих страна света; ту су радиле и занатлије. Е Челебија набраја и ове чаршије: Казанџиска чаршија, Рибна пијаца, Средњи пазар, Бејрам-бегова чаршија, Табакана, Кафане, Мали пазар. Пет великих каравансараја пружали су склониште страним трговцима и њиховој роби. Један немачки путник из XVI века бележи да су то зграде сагрaђене у истом стилу од камена и цигли, оловом покривене, са правилним четвртастим двориштем у средини. „То су грађевине на два спрата, наставља он, са низовима малих соба, снабдевених каминима“. Један од њих имао је облик дуге дворане окружене са све четири стране уздигнутим дрвеним лежајима за људе. На дугом низу огњишта кувало се јело, а коњи су везани поред људских лежаја. Напољу, дуж целе зграде, протезала се натстрешница под којом се продавало сено, јечам и месо и где су радили ковачи. Каравансарај Мехмеда Соколовића, подигнут шездесетих и седамдесетих година XVI века, претстављао је монументално здање. Да би добио довољно материјала за његово грађење, везир је „наредио, сведочи италијански путник Пигафета, да се сруше три хришћанске српске цркве и јеврејска синагога“. Подигнут на два спрата, овај каравансарај је имао три одељења: у првом је био дуг безистен са низом дућана са обе стране, у другом су, у 160 оџаклија, становали страни трговци, док се треће одељење састојало од пространог дворишта са шталама за коње и камиле. „Чувари овог каравансараја сваке вечери ударају у добоше и затим затварају капију, бележи Евлија Челебија. А изнад капије стоји овакав натпис: У овај каравансерај може доћи на конак сваки путник.“ У овом делу вароши налазио се и велики безистен, покривен оловом, који је Енглеза Брауна потсетио на лондонску берзу, а за који један Чех, барон Вратислав, каже: „Све је овде удешено за сигурност еспапа и удобност трговаца који ту имају продавнице са сваковрсним еспапом“. Безистен је, у облику квадрата, опточавао поплочано двориште са чесмом на средини. Вода се сливала кроз један округао камен на коме је један латински натпис сведочио да је узет са неке срушене католичке богомоље. Безистен су опточавали тремови са низовима дућана, пуним робе. Ту је била и дубровачка улица, покривена даскама. Око 800 Јевреја, који су становали у једној великој двоспратној кући код скеле за Темишвар, имали су, такође, своју улицу са дућанима, док су Срби, Јермени и Грци нудили своју робу у самом безистену.

Овај трговачки део града, бучан и источњачки сликовит, прелазио је у махале прошаране китњастим вртовима, који су, као главно обележје овог града, упадали у очи свим странцима и због којих се Београд учинио једном немачком намернику лепшим од Будима. „Све куће леже у лепим баштама, каже Герлах, покривене су шиндром и ограђене даскама“. 1616 г. један путник је забележио да је источно београдско предграђе било заштићено шанчевима, а 1658 г. Француз Кикле је нашао да је „читава варош окружена доста добрим шанчевима, али, по турском обичају, мало чистим“. У баште је било утонуло и предграђе на Сави, настањено највећма Србима, а, једним делом, и Циганима који су се ту бавили ковачким занатом. Оба предграђа, поред тога, била су испресецана многим гробљима која су једно од најуочљивијих обележја левантских градова. „У Београду су многобројнија но у другим местима, зато што је овај град јако насељен и што га је куга недавно морила“, забележио је, 1669 год., др. Браун. Валовита околина Београда била је под воћњацима, житним пољима и виноградима и она је радосно изненађивала путнике после готово непроходних шума којима је тада била обрасла Србија. „Зором смо наставили наш пут кроз саму шуму и необделану премда плодну земљу, приповеда Герлах (1578). Али, већ на две миље пред Београдом настаје лепа околина: брдашца и мали долови, и докле око допире, све родна земља и виногради“. „Винограда градских има врло много, каже Евлија Челебија. Простор на коме су виногради који плаћају порез износи око 37.000 дулума; почиње јужно од села Вишњице, пружа се до градских чесама, текиских винограда и Абазаховог летњиковца, а свршава се код Авалског потока“. Поред тога, овај радознали турски путник истиче лепоту низа београдских шеталишта и места за провод. „У овоме граду, каже он, има много ружичних и рајских вртова, а колико у њима има цвећа и дрвећа то само творац света зна. Како овај напредни град има многобројне и богате њиве, изворе и реке, то су његови лепи и мирисави предели необично цењени у свету“.

Једно од обележја старог Београда био је низ високих грађевина, од камена саграђених, расутих у мноштву, у читавим јатима, ниских потлеушица источњачког типа. „Изашавши на минаре Сулејман-ханове џамије у горњој тврђави . . ., посматрао сам овај велики град и том приликом видео 65 зиданих зграда, као и 70 задужбинских грађевина, оловом покривених“, прича Евлија Челебија. Били су то амами, џамије, текије, имарети,

каравансараји, безистени, двор београдског намесника, коњушнице, војничке зграде, магацини и сараји угледних београдских Турака, којих је, по Челебији, било 160. „Господске куће су велике и лепе, каже он, налазе се на узвишеним местима и удаљене су једна од друге; прозори су им окренути ка Сави, Дунаву и земунској равници и имају двокрилне капије". „Овим својим новим каменим зградама, које су саградили засужњени хришћани ,на првом месту Италијани, којих у Београду има много, као и својим вртовима, Београд надмашује Будим...", бележи, седамдесетих година XVI века, Герлах.

Цео Београд био је начичкан минаретима многобројних џамија. „Није их било 210, како је забележио Евлија Челебија, ни 100, како је забележио Хаџи-Калфа, али их је било око 80 од којих 56 великих и око 20 малих", каже један наш зналац старог Београда. По казивању Евлије Челебије, црквава је, почетком шездесетих година, било девет; биле су то грчке, јерменске, српске, бугарске и јеврејске богомоље Поред џамија биле су подигнуте себилхане (киосци са чесмама за пролазнике), имарети где се делила чорба сиромасима, а по целом граду било је расуто седам амама и исто толико бећарских кућа у којима су, у заједничким одајама, ноћивали неожењени људи. Једно од обележја старог Београда биле су гробнице многих чувених турских људи, од восковођа Сулејмана II, славних победника у ратовима против Угарске и Аустрије, до гробнице Кара-Мустафине, великог везира који је други пут довео турску војску под Беч, изложио је страховитом поразу и који је, због тога, по наређењу султановом, задављен у Београду 1688 године. Простор од крајњих кућа на Дунаву до крајњих кућа на Сави износио је, по казивању Челебијином, 20.000 корака. Позивајући се на судске спискове и изјаве пореског надзорника, Челебија затим тврди да на том простору, у 17.000 кућа, живи 98.000 душа изузев војске, великаша и улеме. „У Београду се наплаћује порез од 21.000 хришћана", додаје он. Међутим, поређење са подацима других писаца показује да ови бројеви нису сасвим поуздани. Тако, на пример, док царски посланик Давид Унгнад бележи 1572 г. да Београд има 6.000 кућа, у једном млетачком итинераријуму из 1675 г. наведено је да у Београду има свега 1.200 кућа и 34 џамије, а у забелешкама једног заробљеног Руса, писаним истих година, Београд се помиње као велики град, у коме, поред Турака, живи и мноштво хришћана. „У граду станује 50.000 душа", записао је 1688 г. Млечанин А. Бенети, иако је Петар Мамсарек, изасланик Римске курије, шездесет и

пет година пре тога тврдио да Београд има сто хиљада становника. Ипак, све ово сведочи да је Београд у XVI и XVII веку био међу већим европским градовима. Таквим су га, уосталом, сматрали и сви путници који су кроз њега прошли. 1573 један од њих је тврдио да је Београд већи од Будима, док се другом, Немцу А. Вернеру, пола века доцније учинило да је исто толико велики као Нирнберг.

Ратничко острво, ада на саставу Саве и Дунава, изронило је из воде првих деценија XVII века. „То острво, забележио је 1669 г., енглески путник Браун, постало је наносом Саве и пре тридесет и пет година није му било ни трага". У његово време, оно је било пуно дрвећа.

Преко река се прелазило скелама, јер су мостови, и то понтонски, подизани само привремено, у ратним годинама. У пролеће 1596 г. на почетку дугог аустро-турског рата, подигнут је мост код ушћа Саве, склопљен од четрдесет и пет великих чамаца. Међутим, непосредно после његовог подизања, Београд је доживео необичну поплаву, тако да се мост нашао, одједном, насред воде и није се могао користити све док вода није спласнула. Ипак, мост се одржао, и, после извесних оправки, кренула је преко њега војска, чије је прелажење трајало пуних осам дана. Нови аустро-турски рат (1663—1664) присилио је Турке да изграде два моста. „За прелазак војске преко Дунава, која је отишла да освоји Варад, саопштава Евлија Челебија, начињен је велики дрвени мост на 77 понтона у близини Хисарџика и Панчева. Дужина му је 800, а ширина 50 корака". На изградњи моста преко Саве радило је, сваког дана, према сведочанству барона Х. Отендорфа, члана аустриског посланства, 1.500 људи, покупљених кулуком, од кога су, уз висок откуп, били ослобођени само Јевреји и Дубровчани. Овај велики мост, саграђен од јануара до априла 1663 г., био је састављен од 36 понтона; на суву, преко глибовите и трском обрасле мочваре, он се, још скоро пола миље, настављао обичним дрвеним мостом.

*

Извесни помени о културном животу у Београду у XVI и XVII веку сведоче да је и овде, као и у другим градовима Турске, свака верска, односно етничка скупина живела у том погледу сасвим одвојеним и у многоме различитим животом, који је имао тако мало локалних обележја да се готово и не може говорити о некој изразито београдској култури тога времена. Челебија истиче побожност и ученост београдских дервиша који

су боравили у 27 текија. Он несумњиво претерује саопштавајући да у Београду има 270 основних, 7 средњих и 9 богословских школа, али да је било таквих школа сведоче и други путописци који су пролазили кроз Београд. Браун је, на пример, запазио медресу Мехмеда Соколовића и пред њом „једног ђака у зеленој хаљини, са четвртастим турбаном, који се разликовао од других у знак одликовања". А тврђење Евлије Челебије да је београдски мула, Абдурахман ефендија, био веома учен човек и да је писао књиге дозвољава да се претпостави да је и у Београду, као и у другим већим турским градовима, постојало неговање књижевности на турском језику. У писму песнику Александру Попу врло радознала и проницљива леди Монтегју истиче да је у Београду, „где, како она каже, владају грубе војничине", наишла и на човека врло суптилне и богате источњачке културе. То је био њен домаћин, Ахмет-бег. „Његов отац, саопштава леди, био је велики паша и дао му је најфинију источњачку образованост. Савршено зна арапски и персиски и има изврстан рукопис, те га, због тога, по обичају зову ефендијом". Задовољан својим „лаким, спокојним и безбедним животом, он не тражи опасне почасти на Порти". Леди је одушевљена његовим духом, његовом углађеношћу која надмашује манире многих отмених хришћана и његовим зналачким тумачењем арапских љубавних песама. „Он има врло добру библиотеку сваковрсних источњачких књига, завршава она, и каже ми да у њој проводи већи део живота".

Доласком Турака, старо српско становништво Београда највећим делом је депортовано у Цариград где је, између Златних и Силивриских врата, основана Белиград-махала. Сиромашан и усамљен, придављен наметима и кулуком, нови српски живаљ, који се постепено населио у Београду, био је, извесно, онај део београдског становништва чији је положај под Турцима био најмучнији. Док су Дубровчани несметано трговали као султанови вазали и штићеници и док су Грци, Јермени и Јевреји увек могли да златом утоле турску похлепу и измишљену срџбу, Срби су морали да кулуком изграђују градске бедеме и мостове; они су посматрали призор рушења њихових цркава од којих су грађени каравансараји и џамије, а пред њиховим очима спаљене су мошти онога човека који им је био симбол некадашње величине и независности. Њихова црква св. Михаила, подигнута у предграђу поред Саве, била је мала и сиромашна. Она „има три одељења", забележио је 1578 г. немачки протестант Герлах. И он описује ову грађевину део по део, њен олтар са

Св. Писмом „на словенском језику“, са путиром од дрвета, кашичицом за причешће од месинга и дрвеним послужавником за нафору на једној клупици. Дрвени су и свећњаци у олтару, каже Герлах. Осамдесет година доцније, 1658 г., помиње српску цркву у Београду и француски путник Кикле. Међутим, иако убога и проста, српска црвка у Београду није запустела. Народ није разумевао све што свештеници читају, и само мањи део је знао „оче наш“ и „вјерују“, бележи Герлах. „Како ће човек да то научи, рекли су му, кад му ваља три до четири месеца провести у пољу поред волова, или дан и ноћ, рано зором и позно у мрак, кулучити и мучити се?!“ Али, свет се купио око цркве; Герлах, такође, сведочи да су Турцима нуђени скупи новци да дозволе њено проширивање макар и за једну стопу. У Дубровнику је сачуван низ докумената који сведоче да су дубровачки трговци куповали у Млецима на стотине ћирилских литургиских књига и продавали их у Београду и другим нашим градовима. Школовани по околним манастирима, обично у Срему, свештеници су служили без плате и, да би се прехранили, бавили су се разним занатима. Мада, све до аустриске окупације, нема вести да је у Београду постојала српска школа, ипак се мора претпоставити да се код београдских свештеника научио писмености највећи део српских трговаца овога града. Ћирилица је у Турској била оно писмо којим су се служили сви који су говорили нашим језиком: и домаћи Турци, и Дубровчани и босански католици. Разграната трговина захтевала је вођење рачунских књига и сталну преписку; у тој трговини учествовали су и београдски Срби и они су морали бити писмени бар једним делом и то им није било тешко. О томе, уосталом, сведочи и низ њихових потписа на оним писмима дубровачких трговаца чији се оригинали или преписи чувају данас у Дубровачком архиву.

Иако су домаћи Срби у Београду били бројчано у мањини, друштвено и економски инфериорни, српски језик био је онај којим се споразумевало цело београдско становништво. Овоме треба тражити узрок не само у томе што су, поред домаћег становништва, нашим језиком говорили и босански и дубровачки трговци, врло знатни као привредни чиниоци, но и у чињеници што је и већина муслиманског становништва била српског порекла. Ово истиче и Евлија Челебија кад каже: „Београђани, иако су потурице, знају дијалекте: српски, бугарски и бошњачки“. Мало даље, исти писац тврди да су сви београдски становници, „како раја тако и нераја“, Срби.

Дубровачка колонија у Београду је, по понашању, схватањима и начину живота својих чланова, претстављала малу оазу Европе, изгубљену у турском пространству. Издвајајући се од осталог становништва својим богатством, извесном углађеношћу и западњачком културом, они су били свесни овог свог изузетног положаја и њиме су се поносили. Зато су тражили њихово гостопримство сви европски путници који би наишли у Београд. Пошто се с напором пробила кроз тада запуштене и сиротне крајеве Србије, стигла је 1612 г. у Београд једна група католичких мисионара, преобучених као трговци. Међу њима се налазио и списатељ Бартол Кашић. После напорног пута, они су остали у Београду пуне две недеље као гости дубровачких трговаца. „Овде има много Дубровчана, забележио је члан царског посланства Герлах; од ових двојица (неки Лука са риђом косом, малог стаса али узвишеног срца, и неки Јован, висок, с брадавицом на лицу) били су с нама скоро непрестано, и, кад пођосмо, испратише нас преко воде“. Поред тога, 1567 г. обавестили су београдски Дубровчани чланове царског посланства које је путовало за Порту о приликама у турској војсци.

Ревносни католици, Дубровчани су издржавали свога капелана и, у тешким данима, слушали службу у капели под земљом. Али, осетљиви на своју црквену аутономију, као и сам Дубровник, они су се сукобљавали са сваким ко би покушао да им ту аутономију оспори, прибегавајући понекад интервенцији и самог султана. Можда због тога и нису сасвим успели напори Конгрегације за пропаганду вере да од Београда створи средиште и жариште католичанства у северним крајевима европске Турске. Она се, у тим напорима, могла ослонити једино на дубровачку колонију, која, међутим, никад није хтела да жртвује своју црквену аутономију, па ни за опште интересе католичке цркве. Својеглави став Дубровчана изазвао је једног папског визитатора да, срдит на њих због њиховог сукоба са призренским бискупом коме нису хтели да се потчине, јетко забележи: „Ови Дубровчани мисле да су као Дубровчани већ рођењем поцрпли сву мудрост и дошли на овај свет учени, па, иако нису видели ни корице од књига, мисле да све знају“. Наљућени бискуп ставио је под интердикт дубровачку капелу, али су они у њој и даље обављали све обреде.

Треба издвојити изузетне заслуге дубровачких трговаца за тадашњу српску писменост. Литургиске књиге, које су увозили из Млетака, биле су извесно тражене. Године 1552 штампао је у Београду познато „Четворојеванђеље“ Тројан Гундулић,

незаконити син дубровачког властелина Федерика Гундулића; слова је приредио „кнез Радиша Дмитровић“, који је умро пре но што је започет рад на штампању, а текст је удесио јеромонах Макарије „од манастира званог Мркшина црква који је близу Црне Горе“. У поговору овог јеванђеља, штампаним крупним словима за која Љ. Стојановић претпоставља да немају никакве везе са Млецима и да су резана у самом Беогрду, каже се: „Ја Христу раб, Радиша Дмитровић, потежих... написати ову душеспасну књигу четвороблаговестије... и не поштедех од мога богоданог имања док не саставих слова на типарима, али изненада приде ужасни час смрти, и узе дух мој, и по смрти мојој оставих ове форме у дому мојем“. У продужењу овог поговора саопштава се да је по смрти кнеза Радише узео ове „форме“ и пренео у свој дом Тројан Гундулић, „од великог града Дубровника“, који је и почео и завршио ово јеванђеље. Књига је завршена 4 августа 1552. Није случајан ни дубровачки увоз ћирилских литургиских књига у нашу земљу, као ни чињеница да је први београдски штампар био Дубровчанин. Нераскидиво везани за своје залеђе, Дубровчани су, иако под утицајем италијанске културе, били само један огранак културе тога залеђа. Њихови трговци у Београду писали су народним језиком и ћирилицом сва своја писма, књиге, уговоре и тестаменте. Латиница потискује ћирилицу тек у XVII столећу, али је језик њихових аката остао и даље народни. Зато ти документи претстављају јединствене примере наше старе нестилизоване прозе и чистог народног говора. Одржавајући нашу народну писменост ,дубровачки трговци су је несумњиво и ширили својим пословним везама и преношењем на свој подмладак који су често узимали од домаћег београдског становништва.

Културни напори београдских Јевреја XVI и XVII века били су високо цењени међу свим њиховим сународницима од Пољске до Цариграда. Низ њихових рабина бавио се писањем врло учених расправа о јеврејском црквеном и приватном праву, поетичних медитација о етици, коментара Библије и моралних поука својим суграђанима. Њихови често дебели томови штампани су у Мантови, Млецима, Кракову и у Цариграду. Ова висока књижевна достигнућа, која се сматрају несумњивим доприносом општој јеврејској култури, београдски Јевреји су постигли захваљујући своме богатству, врло присним везама са другим јеврејским општинама и чињеници да у њиховој школи више од века и по нису престајали да предају најистакнутији рабини.

Приватни живот београдских грађана имао је чисто источњачко обележје. Чистоћа тела била је део култа и она се брижно одржавала у амамима. Поред седам јавних амама, саопштава Евлија Челебија, „у Београду по причању виђенијих људи, има још и 7.000 амама по кућама". Јевреји су имали своје ритуално купатило којим је управљала њихова општина. У граду је увек живео понеки од оних варалица неизвесног порекла, тако честих на Леванту, обично неки Француз или Итилијан, тамне прошлости и сумњивих склоности, који су се издавали за лекаре и лечили највише кругове турског друштва. Иначе, овај посао су обављали бербери,иако се може претпоставити да је, међу Турцима, било лекара који су неговали висока достигнућа арабљанске медицинске науке. „Хетвани Ахмед-ефендија у науци медицинској раван је Питагори", каже Евлија Челебија. Поред њега, овај учени турски путник тврди да су се у Београду, почетком шездесетих година XVII века, бавили лечењем још четири човека, и то два Турчина, један берберин и један хирург, неки Јаков Јеврејин и Мићо Латинин. Међутим, ма какви били, изгледа да су београдски лекари имали доста посла. „Ваздух је овде преко лета врео, а зими хладан, и ове две крајности проузрокују велике болештине", приметио је Француз Кикле. Он тврди да ни вода београдских чесама и бунара није најбоља, а проузрокује обољења и уобичајена употреба речног леда. И Евлија Челебија каже да је вода београдских бунара (којих има једанест хиљада) труњава.

Живот у граду био је бучан, узаврео; тесним трговачким улицама текла је непрестано усплахирена гомила света свих боја и језика, са много просјака, божјака и богаља по угловима, са гужвама лених паса око касапница и са низовима беспослењака и сиромаха који су чекали чорбу пред имаретима. Кроз те тесне улице, увек закрчене светином, увек нечисте, блатњаве и смрадне, пробијала су се, уз вику кочијаша, кола високих точкова ,асурама покривена, са три коња у запреги. Сви су кочијаши становали у Земуну.

Живот је, као и у свим источњачким градовима, био безмерно јевтин и није се, око њега, требало много мучити. „Безбројни бродови што долазе у Београд из разних места на Дунаву чине те је у овоме граду велика јевтиноћа", каже турски путописац. Из река су вађене толике количине рибе да су понекад дељене сиромасима бесплатно. Један очевидац тврди да их је било и од по сто ока. Дерншвам нарочито истиче врло велике шаране који су се продавали за две до три аспре, хлеб који се

давао у бесцење и врло јевтино вино кога је било у изобиљу. Нарамци воћа и поврћа нуђени су за један пенез, каже Челебија.

Живот су, својом свирком, увесељавали Цигани који су становали поред Саве. „Цигани, и људи и жене, бележи Француз Кикле, играју и певају уз пратњу својих ћеманета или једне врсте виолина, затим једног другог инструмента, неке врсте цимбала, најзад тамбура или врста гитара са шест жица. Та свирка је доста пријатна, и ову забаву имали смо више пута за време нашег бављења у Београду". Поред тога, у град би, сваки час, наишао понеки комедијант са медведом, мађионичар или факир, који су забављали гомилу. Посланици немачког цара, који су 1608 г. прошли кроз Београд, имали су прилику да виде једног Татарина који је био „сав го, са два пера од ждрала провучена кроз образе код ока и са три стреле и два оштра ножа прободена кроз голу руку; изнад тога била је прикована потковица са два повећа ексера, а на другој руци беху сложене маказе; прса је, пре тога, био пробо са две прилично велике и јаке кости". Педесетих година XVII века цео град је живео у чуду, готово у узбуђењу, због горостасних скелета који су извлачени из реке Тамиша. „Видео сам, над капијом, повешане кости и ребра необичне величине и дебљине, зуб, упола сломљен, лобању неке птице која је имала кљун дуг пола аршина . . ., прича један очевидац. Из Тамиша су свакодневно извлачили необична чудовишта прастарог доба". У граду се веровало да су то скелети џинова који су се некад подавили у овој реци. Турци су се, поред тога, забављали посматрањем набијања на колац које се вршило на пољу Врачару на коме су се, иначе, у време ратних похода разапињали чадори турске војске. Читава весеља приређивана су оних дана када би се потурчио неки хришћанин. Тада би Турци јахали, у гомили, по граду, водећи потурчењаке искићене, у знак весеља, ножевима, стрелама и перјем забоденим у месо.

Иначе, на странце се у граду гледало са чуђењем примитиваца. 1658 г. београдски кајмакан дозволио је Французу Киклеу да се, док буде боравио у Београду, облачи „на француски начин"; али, његова појава изазвала је толико чуђење на београдским улицама да је светина непрестано ишла за њим и посматрала његово необично одело. Међутим, странци су у овој источњачкој вароши најчешће дочекивани са оним нескривеним презиром који је својствен Леванту и који се показивао окретањем главе, погледом који не види или вређањем. „Варош смо разгледали у пратњи јаничара, забележио је 1665 г. Енглез Џон

Бурбури, јер је за странце несигурно да иду сами; али, и поред тога, морали смо бити спремни да турске увреде и изазивања по кафанама подносимо с правом хришћанском великодушношћу". Али, у накнаду за то, београдски хришћани дочекивали су странце са прикривеном радошћу и кришом их богато гостили по својим кућама. Ако је морао да отрпи турске увреде по београдским улицама, Џон Бурбури нема речи да изрази задовољство због срдачног дочека у кући трговца Марка Маниката. „Он нас је опоменуо на старе веселе Грке, каже он, јер је пио као риба, а ударао је у таламбас властитим прстима, пратећи своје певање . . . Таламбас му је био особит. Беше то велики земљани суд као пивски бокал без дна, које је било обапето као пергамена танком кожом; по њој је он, својим прстима вешто и пријатно ударао."

Овај Енглез одмакао је мало завесу са сасвим непознатог интимног живота старог Београда. Уочивши несагласност између мале, убоге и сиромашне куће и знатног иметка свога домаћина, који он мора да крије, он је запазио једно од главних обележја тадашњег београдског живота: у слепим потлеушицама овога града живело се, често, сасвим друкчије но што се могло претпоставити судећи по њиховом жалосном изгледу. Неповерљиво шћућурене и окренуте леђима улици, ове куће гледале су у своје баште низом прозора и широко отвореним чардацима. Врло угледни енглески путник, др. Браун, није могао ни најмање да се пожали на удобност у једној јерменској кући у којој је био угошћен. Кућа је имала чесму, лепо купатило и пећи. Домаћин, угледан трговац, почастио је госта кафом, шербетом и изврсним вином из околних крајева.

Изванредну слику интимног живота дао је, са нешто претеривања, турски путник Евлија Челебија. Становници Београда, прича он, су врло пријатни, искрени и весели људи. Виђенији грађани („а овде су племићи такви да се са њима нико не може мерити", каже он) носе атласко одело, самуровином постављено. Људи средњег сталежа виђају се у чохи или у ћурковима, лисичином постављеним. И сиромашнији носе чохана одела и доламе. Раја има одела од шајака и од црвеног и белог сукна. Кадуне носе чохане фереџе, а лице покривају јашмаком са чипкама.

Врата ових мирних грађана, каже Евлија Челебија, увек су свакоме широм отворена, а њихове софре увек су пуне бираних јела. О празницима праве баклаву, велику као колски точак, начињену од врло танких кора са пресним маслом и бадемом;

она је необично укусна и топи се у устима. Тако исто укусно праве и зерде с бадемом, циметом, каранфилом и шафраном. Чувена су им јела: ћуреће печење, капама од пуњене кокошке, ђувеч од шарана и јесетре, латински бели хлеб, кајмак и кисело млеко. Познато је шербе од црвених вишања.

Зими, прича овај радознали турски путник, кад се реке заледе и престане сваки трговачки промет, грађани се међусобно позивају на богате гозбе у топлим одајама и ту се часте и проводе. Ако се на таквој једној гозби деси да нема десет врста слатког јела, онда натерају домаћина да припреми друго гошћење.

Ови побожни и правични људи, прича Евлија Челебија, достижу често високу старост. „Виђао сам чак старце који су учествовали у победама Сулејман-хана... и који су достигли сто и седамдесету годину живота". „Мушка деца, каже он даље, су сребрнастог тела, лепог узраста и красноречива, а жене су, као Рабија, побожне, чедне и лепе. Девојке су чисте као звезде и веома скромне; свака је као бисер недирнути и пупољак неотворени..."

По богатијим београдским кућама служило је робље похватано приликом пљачкашких упада турске војске у северне хришћанске земље, док је по дубровачким кућама радила послуга доведена из Дубровника или Херцеговине. Један странац је приметио да у Београду живи знатан број поробљених Мађара. Богато тржиште робљем, Београд је, изгледа, добар део ових несрећника задржавао за своје потребе. 1608 г., у тренутку кад се аустриско посланство, путујући за Порту, одмарало у Београду, замолио је посланика један заробљени сељак, Немац, да га откупи од његовог господара који је био неки месар. На послаников заузимање, Али-паша, београдски намесник, ослободио је и неке робове из Лотарингије и Мађарске. Међутим, чим би се потурчили, поробљени хришћани постајали су слободни људи. М. Прандштетер, секретар царског посланства које је прошло кроз Београд 1608 г., описује бучно весеље у граду због тога што су се покрстила три заробљена Ердељца. Он је био сведок кад су их одвели Али-паши и кад их је он даривао чизмама.

*

Више од века и по Београд је био мирно привредно и административно средиште једног дела европске Турске. Уместо да туку непријатеља, топови са београдске тврђаве поздрављали су сада китњаста и раскошна посланства европских држава која

су стизала шајкама Дунавом. 1608 г., на пример, царско посланство, које је предводио барон Адам Херберштајн, а које се ђе-

Аустриска војска осваја Београд 1688 г.

мијама спуштало Дунавом, дочекало је двадесет шајки београдског намесника Али-паше, снадбевених малим топовима који су испалили на поздрав, тако да је до београдских обала стигла читава флотила турских и аустриских лађа које су се рашириле

по целом Дунаву. Неколико година доцније, тек што се указала на видику, поздравила је флотилу аустриског посланства артиљериска паљба са београдске тврђаве. У сусрет јој је изашло двадесетак накићених шајки, поређаних у облику полумесеца, које су примиле посланство пуцњавом, виком и музиком, док су се на обали, где је чекао београдски намесник, окружен јаничарима, виле турске заставе и одјекивали добоши. Овакви догађаји забележени су у аналима старог Београда више пута.

Било је, поред тога, и тешких тренутака који су потресали живот београдских грађана у овом мирном отсеку његове прошлости. То су, у првом реду, пожари и епидемије. 1572 год. забележио је један путописац да је у Београду букнуо пожар који је уништио мноштво кућа и дућана, као и велике количине конопље, воска и смоле, припремљених на обали Дунава ради изградње речне ратне флоте. 1628 год. стигло је у Рим овакво писмо босанског фрањевца Павла Папића: „Кад сам стигао у Београд, овај град је био заражен кугом... Не бринући се за сопствени живот, одмах сам отишао међу оболеле и ниједна од ових овчица божјих није прешла на онај свет без исповеди и пратње до гроба...“

Међутим, и овај мирни период историје Београда није био без својих бурних година. Оне су обично биле у ратним временима. Тада се Београд претварао у бучни и ускомешани војнички логор који је потсећао на кошницу. На пољанама око града окупљало се, са свих страна пространог царства, на десетине хиљада војника који су ту разапињали чадоре и припремали се на поход против Европе. У град је, понекад, стизала и читава Порта, султан, његова безбројна и раскошна пратња, пажеви, жене, евнуси, соколари, псетари, глумци, министри и њихове пратње, исто толико гиздаве и многобројне, као и сав онај гломазни турски административни апарат који је пратио Великог Падишаха на његовом путу. И кад би стигле све трупе и њихов сераксер дао наређење за покрет, прелазило се преко Дунава и Саве великим понтонским мостовима, подигнутим нарочито за њихов прелаз. Зими, кад би снежни намети парализовали операције, Београд је постајао зимовник једног дела војске и њених главних заповедника. После победе, у њега се враћало у бучном тријумфу и он се претварао у тржиште где су се продавале хиљаде заробљених хришћана и многобројни плен дограбљен у туђим земљама. А после пораза, Београд се претварао у поприште јаничарских побуна, док су на његовим ули-

цама истицани лешеви смакнутих заповедника који су оптуживани за пораз.

1566 г., после опсаде Сигета и смрти Сулејмана II под опседнутим градом, ка Београд су кретале две турске бујице, обе бучне и узбуркане. Са ратишта, под заповедништвом Мехмед-паше Соколовића, враћала се војска, узнемирена смрћу Великог Падишаха чије су мртво тело носили, јецајући, дервиши. Из Цариграда, окружен масом својих присталица, хитао је Селим, син мртвог султана, нестрпљив да што пре преузме власт и команду над бунтовном војском. А онда се Београд претворио у позорницу на којој су се сви показали у пуном осветљењу: док је побуњена јаничарска гомила тражила поклоне који се, по обичају, деле после султанове смрти и претила да ће исећи присталице новога султана, док је Селим, својим сангвиничним темпераментом, још више погоршавао и онако мучну и напету ситуацију, велики везир, Мехмед-паша Соколовић, знао је да сачува свој суверени мир, да утиша гомилу, задовољи Селима, а мртвом падишаху ода све почасти по исламском закону.

Нови поход против Аустрије султана Мехмеда III 1596 г. обележен је набијањем на колац, дерањем кожа и истицањем отсечених глава по палисадама дуж целог Цариградског друма кроз Бугарску и Србију. Султан је ушао у Београд у величанственој поворци. Пред њим је јахало хиљаду најхрабријих коњаника, за њим три стотине чауша; ове је следило око сто пешака са луковима и стрелама, триста младих љубимаца, чета свирача, са фрулама и таламбасима, на коњима, камилама и мазгама. У пратњи султановој био је и енглески амбасадор, Едвард Бартон, док су чланови аустриског посланства доведени као сужњи. По падинама око Београда била су пала бескрајна јата турских чадора. Око пола милиона војника чекало је знак за покрет Великог Падишаха, који је лешкарио под једним глогом на Врачару и посматрао логор своје војске. По воћњацима око града висили су повешани војници, кажњени због пљачкања месног становништва.

Сличан војнички логор Београд је постао и седамдесет година доцније, у време новог аустро-турског рата (1663—1664). Само, овога пута, султан Мехмед IV, болесни сладострасник и ловац, претпоставио је своје љубимце и лов ратној слави и препустио ратовање великом везиру Ахмеду Ћуприлићу. Ратујући на две стране, и против Млетака и против Аустрије, велики везир није имао довољно средстава за војску из исцрпених државних финансија. Београдско становништво пропиштало је

тада под притиском изванредних намета и реквизиција, препуштено разуларeном пљачкању војника. Јеврејски списатељ Раби Алмозино, који је тада живео у Београду, помиње паљевине у јеврејском крају и изгинуле Јевреје. „Лица несрећних мајки покрише вреле сузе", јер су им отимали мушку децу да их претворе у јаничаре.

*

Од последњих година XVII века Београд поново постаје ратно поприште. Неколико пута разаран топовском паљбом и експлозијама, сагаран у пожарима и морен кугом, излаган пљачкањима војски које су се око њега отимале, он је непрестано мењао своју физиономију; запуштеност, беда и немар увлачили су се све дубље, и постепено али сигурно претварале овај некада живи и богати град у оно чамотно и прљаво јаничарско гнездо уочи српских устанака.

У тренутку кад је, за време рата Свете лиге, обруч аустриске војске почео да стеже Београд, јаничари су опленили цео град и, натоваривши његово безмерно благо на пет стотина лађа, отпловили низ Дунав. Повлачећи се у тврђаву, београдски сераскер спалио је оба предграђа и тиме претворио у пепео највећи и најбогатији део тадашњег Београда. Аустриско освајање обележено је пљачком градске околине, страховитом артиљериском паљбом која је проваљивала бедеме и огорченим уличним борбама које су се, после сламања турског отпора, претвориле у општи покољ градског становништва и пљачкашку оргију разуларене војске. Сведоци казују да се Београд тада шаренио од аустриских војника у шалварама и папучама, огрнутих ферецама и јеменијама београдских ханума, са турбанима и чалмама на глави и чибуцима у рукама.

Ово се десило у августу 1688 г. Две године доцније, Београд је био сведок једног од најтрагичнијих тренутака у прошлости српског народа. У пролеће 1690 г. стигао је у Београд патријарх Арсеније III Чарнојевић са хиљадама бегунаца, изможђених од болести, зиме, умора и глади. Људи су „јели псећу плот или плот мртвих људи, бележи један летописац. Све је ово било у моје доба и очи моје видеше . . . (где) лежаху трупија помрлих људеј серпских по всем улицам великаго Белогорода, и по всјем селом јего и во всјем путем јего лежаху мртви . . . Који су још живи ходали нису имали никакова изгледа, ни лепоте човечије, беху поцрњели од глади . . . И тако помреше и не оста десети део . . "

Исте јесени, Турци су повратили Београд после опсаде која је трајала седам дана и која се завршила страховитом експлозијом три барутна магацина у граду. Читаве стране градских бедема и према Сави и према Дунаву ишчупане су из дубине и дигнуте у ваздух заједно са људима и топовима. Војска је поклопљена рушевинама, куће по граду порушене, а шајке на рекама разлупане од камења које је летело кроз вадзух. Као и Аустријанци пре две године, и Турци су сада завршили освајање покољем становништва. Једна стара италијанска хроника бележи да су они престали убијати тек онда кад су се уморили.

После Карловачког мира 1699 г., Београд је постао главна турска погранична тврђава према Аустрији. Пространи и богати трговачки град скупио се са попаљених предграђа поново у тврђаву и претворио запуштени јаничарски гарнизон. Српско становништво је, у последњем рату, или уништено или се разбегло по угарској равници. Раселили су се, највећим делом, и Јермени, а Јевреје су, још 1688 г., Аустријанци интернирали у Николсбург где је био заробљенички логор за све Јевреје покупљене у освојеним турским градовима. Некада богата дубровачка колонија свела се сада на два или три убога трговца који су, према једној изјави дубровачке владе, једва имали чиме да се прехране. Трговци су се окупљали споро и неповерљиво, јер су претерани намети, изазвани општим опадањем Царства, и задивљала и разуларена јаничарска руља ометали сваки нормалан трговачки живот. „Јаничари у граду имају неограничену власт", бележи леди Монтегју почетком 1717 г. Она наводи пример београдског сераскера кога су јаничари исекли на комаде пред очима кадије и муфтије, и то зато што је спречавао њихове пљачкашке упаде у Аустрију. „Садашњи паша, завршава леди, није смео казнити убиство; напротив, правио се да одобрава убицама као одважним људима који су умели да прибаве себи правду. Кадгод му се укаже прилика раздаје новац по гарнизону и допушта војницима да праве мале излете у Угарску, где спале по коју српску кућу".

Пресудна битка новог аустро-туског рата одиграла се опет под Београдом; то је, уједно, била и једна од највећих битака које су забележене у модерној историји. 16 августа 1717 г. хришћанска војска, коју су предводили најчувенији принчеви тадашње Европе, приклештена између градске посаде и огромне турске војске која је дошла са југа и савила се око хришћана у облику полумесеца, извршила је тако страховит напад да се 200.000 Турака распршило према Нишу у пуној избезумље-

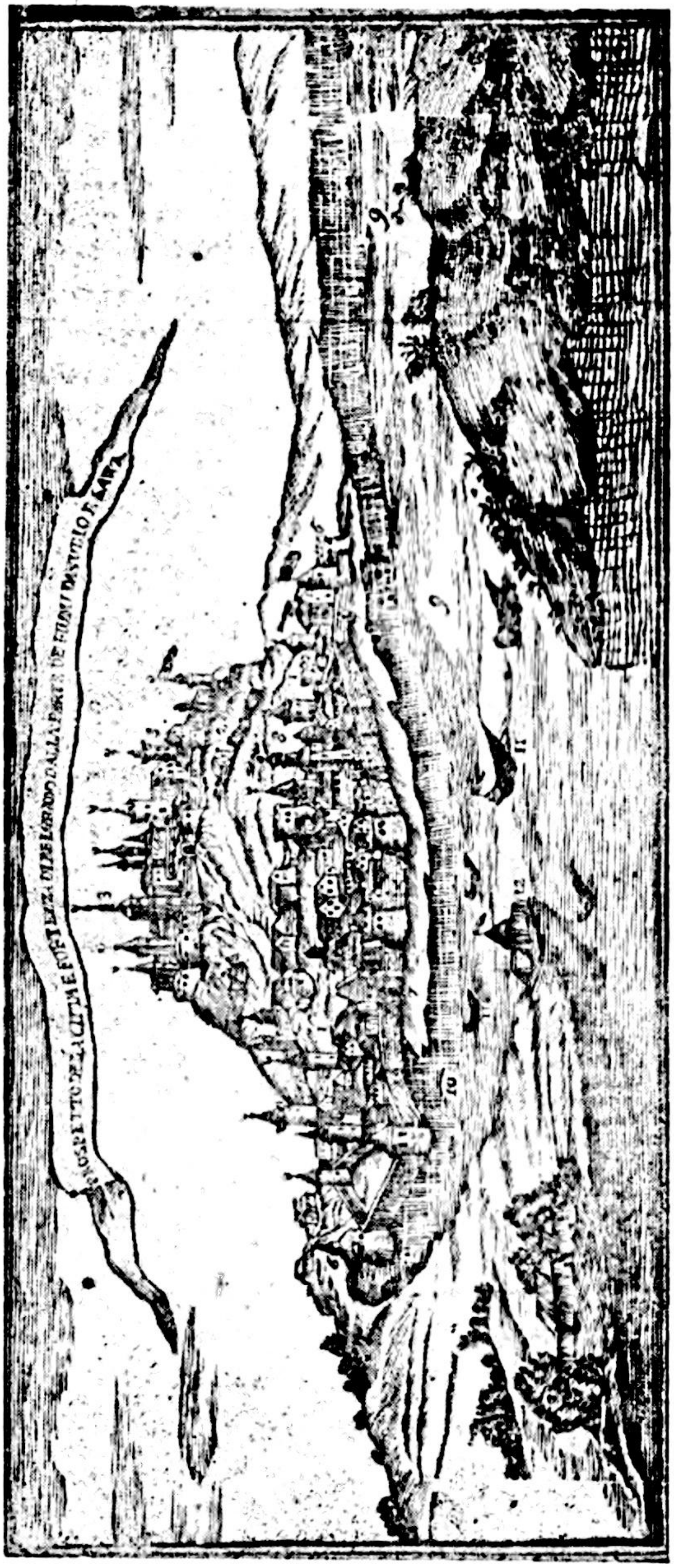

Београд у XVIII веку

ности, остављајући невиђен ратни плен. Захваљујући овој битци, у којој је Евгеније Савојски показао сав свој велики војнички дар, Београд је, за више од две деценије, поново променио господара и, под новим околностима, добио нови изглед. У настојању да учврсте своју власт у Подунављу и Србији, Аустријанци су нарочиту пажњу посветили београдској тврђави; по систему француског маршала Вобана, она је већим делом подигнута по сасвим новим плановима и из темеља обновљена. И горњи и доњи град утврђени су снажним бедемима, саграђеним од цигле и камена и снабдевени малим кулама, заклонима и пушкарницама. Дубоки ровови са врло стрмим странама оптчавали су зидине и појачавали их. Посебна фортификациона линија штитила је и саму варош. Окупација је затекла Београд са јако проређеним становништвом; у целом граду једва ако је било две до три хиљаде људи. Од неколико десетина хиљада турског становништва остало је сада само један занети дервиш, који, извесно, једва ако је био свестан промене која се десила. „Ишао је напола го, бележи секретар царског посланства Г. К. Дриш 1719 г., а није становао у кући, већ је лежао под ведрим небом и по киши и по невремену; јео је само биље и корење, које је сам скупљао и кувао само на чистој води.. Никога није гледао, нити је с ким говорио... Лежао је недалеко од тврђаве, у трави и корову, пушио дуван и кувао нешто за јело...“ Међутим, мировни уговор још није био ни потписан, а већ се у Београду, са свих страна, почео насељавати нови живаљ, највећим делом сиромашни људи са Запада који су ишли за хлебом. Неколико година доцније, Београд је био преплављен Немцима, Французима, Италијанима, Маџарима, Чесима, Словацима, Хрватима и Словенцима, који су се населили у Немачком или Дунавском Београду. У предграђу поред Саве задржало се већином старо, православно становништво: Срби, Грци, Јермени и Цинцари. Резиденција бискупа смедеревске дијецезе, град у коме је, као чудом, одједном никло шест католичких цркава и једна латинска школа, Београд је постао средиште католичке пропаганде у Србији, изложен правој најезди разних калуђера и мисионара. Целокупан привредни и културни живот био је сада под утицајем Беча, сасвим нов и измењен.

Пораз Аустрије у рату са Турском 1739 г. изазвао је у Београду невиђену панику. Највећи део становништва пребегао је преко Дунава и Саве и расуо се по угарској равници. Најимућнији Јермени и Срби населили су се у Новом Саду који

је, захваљујући њима, постао једно од најживљих угарских тржишта.

Слика Београда, и тврђаве и вароши, убрзо се изменила. По уговору о миру, Аустријанци су морали да поруше сва спољашња утврђења; само београдска тврђава задржала је, скоро у потпуности, онај изглед који су јој дали аустриски архитекти. Претворен поново у погранични јаничарки гарнизон, Београд је пружао жалосну слику њиховог безвлашћа, општег немара и зачмалости и непрестаног економског назадовања. Овај некада богати трговачки чвор који је везивао путеве између Персије и Беча, Будима и Солуна, постао је сада скела за трговину стоком српских земаља са Аустријом. Стално смењивање господара погодило је нарочито турско становништво које је неколико пута морало да бежи из града и да се расељава по Турској. Без средстава и воље да се врате пословима, лењи и зачмали, Турци су били сведени на бедно битисање. Затрпане гомилама ђубрета, њихове улице давале су утисак пустоши и јада, а чопори подивљалих и од глади ослепелих паса насртали су на људе као вуци. Крајем века, Београд је имао око 3.000 кућа и око 25.000 становника. Турци су имали 14 џамија, а хришћани само једну цркву која је била у савским махалама; Ружица у доњем граду била је турска барутана.

Тако се овај град, називан некад „јединственом бисер тврђавом" и „румелиским Мисиром" приближавао годинама српских устанака, све више оронуо и све више гнездо бунтовне и распојасана јаничарска руља. Те године претстављају једно од најбурнијих и најславнијих доба његове прошлости и оне не могу ући у тесни оквир једног кратког написа о турском Београду.